

**Milli Azlyklaryň Bilim Almak
Hukuklary hakynda Gaaga
Düzgünnamalary
we Düşündiriş Haty**

Garaşsyzlyk 1996

**Milli Azlyklaryň Bilim Almak
Hukuklary hakynda Gaaga
Düzgünnamalary
we Düşündiriş Haty**

Garaşsyzlyk 1996

Şu bukletde ýerleşdirilen habarlar erkin görnüşde göçürlip köpeldilip bilner; Esaslara salgylanmak goldanylýar. Şu bukjanyň iňlis dilindäki asyl nusgasy Etniklerara Gatnaşyklar Fondy tarapyndan taýýarlandy we çap edildi.
ISBN 90 – 75989 – 01 – 6.

Goşmaça gerekli habarlar üçin:

Milli azlyklar baradaky Ýokary Komissarynyň Ofisine ýüz tutup bilersiňiz
Prinsessegracht 22
2514 AP The Hague
Tel.: +31 (0) 70 312 5555
Faks: +31 (0) 70 346 5213
Elektron poçta: hcnm@hcnm.org
E-mail: hcnm@hcnm.org

GIRIŞ

Ýewropada Howpsyzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy (ÝHHG) 1992 –nji ýylyň Gorkut aýynda Helsinkide kabul eden karary esasynda “Döräýjek konfliktleri mümkin boldugyça ir döwürde duýdurmak, döremezliginiň önüni almak maksady” bilen Milli Azlyklar baradaky Ýokary Komissar (MAÝK) wezipesini döretdi. Şu ädim ozalky Ýugoslaviýada dörän ýagdaýa jogap hökmünde bolup, köpleriň çen-çak etmeklerine görä wakalaryň Ýewropa döwletlerinde, esasan-da demokratik jemgiýetçilik gurlyşyna geçmekçi bolýan ýurtlarda gaýtalanmak howpunyň bolanlygyny, munuň özi Ýewropa döwletleriniň ýolbaşçylarynyň hem hökümetleriniň kabul edip, 1990-njy ýylyň Sanjar aýynda Täze Ýewropa üçin Pariž Hartiýasynda berkidilen parahatçylyga ýetmek hem gülläp ösmeklik maksatnamasyna bolan ynamy puja çykarmagy ähtimaldyr.

1993-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 1-den başlap jenap Maks wan der Stul Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň Milli Azlyklar baradaky ilkinji Ýokary Komissary (MAÝK) wezipesine başlady. Parlament agzasy, Niderlandlaryň daşary işler Ministri, Birleşen Milletler Guramasynyda (BMG) hemişelik wekil bolup işlän döwürlerinde şeýle-de köp ýyllaryň dowamynda adam hukuklaryny goraýjylyk işini alyp barmagynda toplan baý iş tejribesini ulanyp, jenap Maks wan der Stul Ýewropanyň merkezi guramalary bilen Milli azlyklaryň arasynda bolýan köp sanly düşnüksizliklerde howply konfliktlere iteriji güýçleriň toplanýandygyna ünsini gönükdirdi.

Häzirki wagtda Milli azlyklar baradaky Ýokary Komissar özüniň “ýuwaş diplomatiýa” usuly bilen hereket edip köp ýurtlarda şol sanda Albaniýada, Horwatiýada, Estoniýada, Wengriýada, Gazagystanda, Gyrgyzystanda, Latwiýada, ozalky Ýugoslaviýa respublikasynda bolan Makedoniýada, Rumyniýada, Slowakiýada, we Ukrainada öz üns merkezinde bolan işleriniň üstünde işleýär. Ol ilkinji nobatda döwletara dartgynçylyklaryň hat-da ýagdaýlaryň döremegine gönümel sebäp bolup biläýjek çeşmelere ünsini bölüp, şonda bir ýurtda milli ýa-da etniki toparlaryň san tarapyndan köpsüni, beýlekisinde azyny döredýän wekillerine degişli bolup, döwlet hem hökümet bähbitlerine aralaşýan ýagdaýlara öwürlip, şol döwletler arasynda dartgynçylykly ýagdaýlaryň, käbir halatlarda çaknyşmalaryň başlangyjy bolýar. Belläp geçmeli zadymyz, şunuň ýaly dartgynçylykly ýagdaýlar köp halatlarda Ýewropanyň taryhyny kesgitlänligidir.

Milli azlyklaryň gatnaşmaklarynda ýüze çykýan dartgynçylykly ýagdaýlaryň esasynda seredip, Milli Azlyklar baradaky Ýokary Komissar özbaşdak, adalatly we ikitaraplaýyn gatnaşylary alyp baryjy bolup çykyş edýär. Milli Azlyklar baradaky Ýokary Komissar barlag geçiriji gurama däldir. Ýokary Komissar öz işlerinde ähli ýurtlarda ykrar edilen halkara normalara salgylanyp analiz geçirileninde, şolar ugrukdyryjy hem sazlaýjy pelle hökmünde kabul edip, brilýän kesgitli maslahatlaryň teýini düzýär. Şunuň bilen baglanyşykda ÝHHG-niň ähli döwletleriniň özlerine kabul eden borçlaryny ýatlap geçmek wajypdyr – meselem, 1990-njy ýylda kabul edilen adam ölçepleri babatdaky Kopengagen Konferensiýasynyň dökümentiniň IV bölümünde Milli azlyklara degişli normalar jikme-jik beýan edilendir; Şeýle-de, ÝHHG – gatnaşýan ähli döwletler Birleşen Milletler Guramasy (BMG) tarapyndan kabul edilen Adam hukuklary bilen bir hatarda Azlyklaryň hukuklaryny hem berjaý etmäge borçlydyrlar, ÝHHG girýän ýurtlaryň aglabasy Ýewropa Maslahatynyň normalary bilen hem baglanyşyklydyr.

Yzygiderli işlenen dört ýyla golaý wagtdan soň Milli azlyklar baradaky Ýokary Komissar birtopar ýurtlarda ýüze çykýan birsyhly özüne çekýän goýazy sowallary belgilemek başartdy we elmydama bu belgileri üns merkezindäkli işlere öwürdi. Milli azlyklaryň bilim baradaky meseleleri bu belgileriň ýokary görkezijisi, esasan-da Milli azlyklaryň öz dillerinde bilim almak ýa-da öz dillerinde okadylmak meseleleridir.

Ýewropada Milli Howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk guramasynyň Milli azlyklar baradaky Ýokary Komissarynyň ýaňyýakynda bellemegi esasyda "Bilim Milli azlyklaryň özboluşlyklaryny saklamakda we ösdürip kämilleşdirmekde wajyp görkezijidir" diýip aýdyňlaşdyrды. Şu esasyda Milli azlyklar baradaky Ýokary Komissar 1995-nji ýylyň güýzünde tanymal halkara ekspertleriniň uly bolmadyk toparyndan Milli Azlyklaryň Bilim baradaky Hukuklaryny Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk guramasynyň işleýän ýurtlarynda yzygiderli we mynasyp esasyda ulanmak barada maslahatlaryny düzüp bermeklerini etnik gatnaşyklar baradaky Fontdan haýyş etdi.

Etnik gatnaşyklar Fondy – döwlet guramasy däldir, ol Milli Azlyklar baradaky Ýokary Komissaryň ýörite işlerini ýerine ýetirmekde kömek bermekligi üçin 1993-nji ýylda esaslandyryldy, dürli ugurlary boýunça ekspertleriň konsultativ maslahatlarynyň ençemesini, şol sanda-da Gaagada hem iki sany maslahat geçirdi. Ekspertleriň düzüminde bolanlar :

A.G. Boyd Robertson, Gal dili boýunça uly derejeli mugallym, Stratklaýt Uniwersiteti (Beýik Britaniýa); doktor Piter wan Daýk, Döwlet Maslahatlar agzasy (Niderlandlar); d-r Asborn Eýde, Norwegiýanyň adam hukuklary baradaky Institutynyň direktory (Norwegiýa); professor Reýn Mýullerson, King Kollejiniň halkara gatnaşyklar kafedrasynyň ýolbaşçysy (Beýik Britaniýa); professor Allan Rosas, Abo Akademi Uniwersiteti (Finlandiýa); d-r Towe Skutnabb-Kangas, adýunkt-professor, dil we medeniýet fakulteti, Roskilde uniwersiteti (Daniýa); professor Derd Şepe, lingwistik fakulteti, Ýanoş Pannoniusa adyndaky Uniwersitet (Wengriýa); professor Patrik Tornberri, hukuk fakulteti, Kil Uniwersiteti (Beýik Britaniýa); jenap Ýenne wan der Welde, okuw programmalaryny işläp düzmek baradaky Milli Institutynyň okuw programmalary baradaky uly derejeli geňeşçisi (Niderlandlar).

Milli azlyklar baradaky ähli hukuk kadalary adam hukuklarynyň çäginde bolanlygyny göz önünde tutup ähli konsultasiýalaryň jemleýi netijelerinde döwletler tarapyndan adam hukuk borçlaryny hemmesini berjaý etmeklik bilen bir hatarda milletparazlyga ýol berilmezligini hem berjaý edimelidir diýlip bellendi. Ekspertleriň ýene-de bir gelen netijeleri bolsa, ähli adam hukuklary diňe deňlik bolan ýagdaýynda adam şahsyýetiniň doly we azat ösüşini üpjün edip biler diýen esasy netijedir. Ekspertleriň belleýşi ýaly, raýatlar jemgyýeti açyk hem çeyre hereketli bolup, ähli şahslary, şol sanda Milli azlyklaryň wekillerini hem şoňa goşup birleşdirmäge-de ukyply bolmalydyr.

Teklipleriň girizilmeginiň netijesinde milli azlyk edýänleriň bilim almaga bolan hukuklarynyň ýüze çykmagy MAÝK-nyň gatnaşdyrylýan ýagdaýlaryndaky adatda ulanylyp, azlyklaryň bilim almak hukugynyň düýp manysyny ýönekeý dilde aýdyň aýdylmagynakömek edýär. Mundan-da daşary şol normalar ulanylyşdaky üpjün edilişiň baglansygyny aýdyňlaşdyryp düşündirýär. Teklipler sekiz sözbaşa bölünip, şolaryň her biri bilim beriş sebitinde döreýän problemalary gozgaýar. Şu teكليpleriň doly we jikme-jik düşündirilişi şoňa goşulan Düşündiriş Ýazgysynda muwapyk bolan halkara normalara salgylanyp getirilmeginde görkezilendir.

MILLI AZLYKLARYŇ BILIM ALMAK HUKUKLARY HAKYND A GAAGA DÜZGÜNNAMALARY

Halkara resminamalarynyň düýp mazmuny

- 1) Milli Azlyklaryň wekilleriniň öz özboluşlyklaryny saklamak hukugy bilim bermek ulgamynyň çäginde olar ene dili boýunça ýeterlik bilim alsalar dolulygyna amala aşar. Şol bir wagtyň özünde-de milli azlyklar döwlet dili boýunça ýeterlik derejede bilim almak arkaly öz döwletiniň jemgyýetine utgaşykly goşulmak üçin jogapkärdir.
- 2) Milli Azlyklaryň wekilleri üçin bähbitli bolup biljek halkara resminamalary ulanyp, döwletler esasy deňhukuklylyk ýörelgelerine we kemsitmelere ýol bermezlige eýermelidirler.
- 3) Değişli halkara borçnamalarynyň iň çäkli halkara ülnülerdigini göz öňünde tutmak zerurdyr. Bu borçnamalaryň çäklendirilip düşündirilmegi olaryň düýp mazmunyna we maksatlaryna gapma-garşy geler.

Çäreler we serişdeler

- 4) Döwletler azlyklaryň bilim ulgamyndaky hukuklary babatdaky meselä anyk iş etmek nukdaý nazary bilen çemeleşmelidirler. Zerur bolan halatynda döwletler azlyklaryň öz dilinde bilim almak ýa-da ony öwrenmek hukugyny işjeň durmuşa geçirmek üçin öz ygtyýarynda bar bolan serişdeleri ulanyp, gerek bolsa halkara kömeginden we hyzmatdaşlygyndan, hususan-da ykdysady hem tehniki görnüşindäkilerinden peýdalanyp, aýratyn çäreleri görmelidir.

Merkezleşme düzgüninden aýrylmak we işe gatnaşmak

- 5) Döwletler değişli milli azlyklara wekilçilik edýän guramalaryň azlyklar üçin bilim bermek bilen bagly syýasaty we maksatnamalary işläp düzmäge hem-de amala aşyrmaga işjeň gatnaşmaklaryna mümkinçilik berýän zerur şertleri döretmelidir.

- 6) Döwletler azlyklara bilim bermek babatynda sebit we ýerli guramalara degişli ygtyýarlyklary bermelidir. Şeýle etmek bilen olar azlyklaryň sebit we (ýa-da) ýerli derejede amala aşyrylýan syýasaty kemala getirmäge gatnaşmaklaryna ýardam edýärler.
- 7) Döwletler ýerli derejede bilim ulgamyndaky işe ene-atalaryň gatnaşmagyny we bu işiň görnüşini saýlamak mümkinçiligini höweslendirýän çäreleri görmelidir, şol sanda azlyklaryň dilinde bilim bermek ýa-da olaryň dilini okatmak ulgamynda-da şeýle çäreleri görmelidirler.

Jemgyýetçilik we hususy guramalar

- 8) Halkara hukugyna laýyklykda milli azlyklaryň wekilleri beýlekiler ýaly ýerli kanunçylyga laýyklykda öz hususy bilim edaralaryny açmaga hem-de olary dolandyrmaga hukuklary bardyr. Bu edaralaryň arasynda azlyklaryň dilinde okadylýan mekdepler hem bolup biler.
- 9) Milli azlyklaryň öz hususy bilim edaralaryny açmaga we olary dolandyrmaga hukuklaryny nazara alyp, döwletler bu edaralaryň döredilmegini we dolandyrylmagyny düzgünleşdirýän bikanun ýa-da agyr hukuk we dolandyryş talaplaryny bildirmek arkaly şeýle hukuga eýe bolmaklaryna päsgelçilik döretmeli däldirler.
- 10) Azlyklaryň dilini öwredýän ýa-da olaryň dilinde okadýan hususy bilim edaralarynyň serişde tapmak üçin öz çeşmelerini, hala bu döwlet býujeti bolsun, hala-da halkara çeşmeleri ýa-da hususy ulgamdan, hiç hili päsgelçiliksiz ýa-da kemsitmesiz gözlöp tapmaga hukugy bar.

Milli azlyklar üçin başlangyç we orta bilim

- 11) Bilim bermegiň ilkinji ýyllary çaganyň ösüşi üçin aýgytly ähmiýete eýedir. Bilim babatda geçirilen barlaglara laýyklykda çaga üçin onuň ene dili mekdebe çenli döwürde we çagalar bagynda okatmagyň iň gowy serişdesidir. Döwletler mümkinçilik boldugyça ene-atalaryň şeýle serişdäni saýlap alyp bilmeklerine zerur şertleri döretmelidir.
- 12) Barlaglar başlangyç synplarda azlygyň öz dilinde okadylmagynyň iň gowy netije berýändigini hem görkezdiler. Azlygyň dili hemişe okuw dersi

görnüşinde okadylmaly. Resmi döwlet dili hem hemişe okuw dersi görnüşinde okadylmaly, özem iki dili hem bilýän mugallymlar okatmaly. Olar çagalaryň medeni we dil aýratynlyklaryny gowy bilýän hem oňa düşüňän bolmaly. Okuwyň bu döwrüniň ahyrynda birnäçe amaly ýa-da nazary bolmadyk ders döwlet dilinde okadylmaly. mümkin boldugyça döwletler ene-atalaryň şeýle bilim şertini çagalary üçin saýlap bilmeklerine zerur şertleri döretmelidirler.

- 13) Orta mekdepde okuw maksatnamasynyň aglaba bölegi azlygyň öz dilinde okadylmaly. Azlygyň dili hemişelik esasyda okuw dersi hökmünde okadylmaly. Döwlet dili hem hemişelik esasyda okuw dersi hökmünde okadylmaly, özem çagalaryň medeni we dil aýratynlyklaryna gowy düşüňän mugallymlar tarapyndan okadylmaly. Bu döwrüň dowamynda döwlet dilinde okadylýan dersleriň sany kem-kemden artmaly. Barlaglaryň görkeziji ýaly, munuň artdyrylyşy näçe howlukman kem-kemden geçirilse, sonça-da çaga üçin gowy bolýar.
- 14) Başlangyç we orta bilimiň ýa-da onuň aglaba böleginiň azlygyň dilinde alnyp barylmagyny üpjün etmek hemme dersler boýunça ene dilinde taýýarlyk geçen mugallymlaryň barlygyna baglydyr. Döwletler üçin şundan gelip çykýan netije: mugallymlaryň şu işi alyp barmaklary üçin degişli şertleri döretmäge we mugallymlaryň şeýle taýýarlygy geçip bilmeklerini üpjün etmäge borçludylar.

Azlyklary hünärmentlik mekdeplerinde okatmak

- 15) Hünärmentlik okuwynyň azlygyň dilinde okadylmagy aýry-aýry dersler boýunça elýeterli bolmaly, eger-de şol milli azlygyň wekilleri muňa isleg bildirseler ýa-da mätäç bolsalar, onsoňam ol mätäçlik isleg bildirýänleriň sany bilen esaslandyrylan bolsa.
- 16) Hünärmentlik mekdepleriniň ene dilinde okadylmaly okuw maksatnamalary talyplar olar boýunça okuwy tamamlanlaryndan soň alan hünärleri boýunça ene dilinde-de, döwlet dilinde-de işläp bilmäge kepillik bolan halatynda ene dilinde düzülip bilner.

Azlyklar üçin ýokary bilim

- 17) Eger-de milli azlyklaryň wekilleri ene dilinde ýokary bilim almaga isleg bildirseler we ol isleg bildirenleriň sany bilen esaslandyrylan bolsa, onda şeýle mümkinçilik döredilmelidir. Azlyklaryň dilinde ýokary bilim bermek bar bolan bilim edaralarynda zerur şertler döredilip, ol şertleriňem milli azlygy ýeterlik derejede kanagatlandyryp bilen halatynda amala aşyrylyp bilner. Milli azlyklaryň wekilleri öz hususy ýokary we zerur serişdeleri gözläp bilerler.
- 18) Eger-de milli azlyk öňräkden öz ýokary okuw mekdebini döreden hem-de ony dolandyryan bolsa, onda bu ýagdaý geljekki üpjünçilik nusgalary belenilende göz önünde tutulmalydyr.

Okuw maksatnamalaryny işläp taýýarlamak

- 19) Azlyklaryň taryhyny, medeniýetini we döp-dessuryny yzygiderli öwrenip durmaga, medeni aň-bilim alşyk-çalşyga halkara resminamalaryň aýratyn üns berýändigini nazara alyp, döwlet bilim edaralary umumy hökmany okuw maksatnamalaryna degişli milli azlyklaryň taryhynyň, medeniýetiniň we döp-dessurlarynyň okuwyň dowamynda öwredilmek üçin oňa goşmaga kepil geçmäge borçludyrlar. Jemgyýetde agzybirlik edýän milli toparyň şol döwletiň çäginde ýaşayan milli azlyklaryň dilini öwrenmeklerini höweslendirmek döwletde asudalygyň we medeni köpdürliligiň berkemegine ýardam eder.
- 20) Azlyklaryň wekilleri üçin okuw maksatnamalarynyň mazmuny degişli azlyklara wekilçilik edýän guramalaryň işjeň gatnaşmagynda işlenip düzülmelidir.
- 21) Döwletler milli azlyklar üçin okuw maksatnamalary döredýän we olary attestasiýadan geçirýän merkezleriň döredilmegine ýardam etmeli. Bu merkezler bar bolan edaralar bilen bilelikde iş alyp baryp bilerler, eger-de ol edaralar okuw maksatnamalaryny işläp taýýarlamak bilen bagly maksatlara ýetmäge ýeterlik derejede ýardam etseler.

MILLI AZLYKLARYŇ BILIM ALMAK HUKUKLARY HAKYNDGA GAAGA DÜZGÜNNAMALARYNA DÜŞÜNDIRIŞ HATY

Giriş

1948-nji ýylda kabul edilen Adam Hukuklarynyň Ählumumy Jarnamasy adamyň bilim almak hukugyny jar eden ilkinji resminama bolup, täze eýýamyň başlangyjy boldy.

Jarnamanyň 26-njy maddasynda başlangyç bilim hökmany diýlip yglan edildi. Muňa laýyklykda döwletler tehniki we hünärmentlik bilimi hemmelere elýeterli etmäge, ýokary bilimi bolsa gazanylan netijeleri boýunça elýeterli etmäge borçludyr. Jarnama bilim bermegiň maksadynyň şahsyýeti hemmetaraplaýyn ösüşini üpjün etmelidigini we adam hukuklaryna hem-de esasy azatlyk ýörelgelerine hormat goýulmalydygyny düşündirýär. 26-njy maddanyň dowamynda bilimiň milletleriň, jynsy gelip çykyşy we dini ygtykaty boýunça adamlaryň dürli toparlarynyň arasynda özara düşünişmegi, oňşuklylygy we dostlugy ösdürmäge ýardam etjekdigi nygtalýar, şeýle-de parahatlygy saklamaga goşant goşjakdygy barada aýdylýar. Jarnamada ene-atalaryň öz çagalaryna nähili bilim bermelidigini saýlamaga hukuklarynyň bardygy hem nygtalýar. 26-njy maddanyň düzgünleri “ylalaşyk hukugynyň” çäklerinde olara aýratyn ähmiýet berlip gaýtalandy, has jikme-jik bolsa bu madda **Halkara, Durmuş we Medeni Hukuklar hakyndaky Şertnamanyň** 13-nji maddasynda beýan edildi.

26-njy madda soňraky resminamalaryň açyk we hemme taraplaýyn häsiýete eýe bolmagyny kesgitledi. Bu resminamalarda bilim almaga bolan hukuk umuman hem-de azlyklar üçinem tassyklandy, soňra bolsa anyk işlenip taýýarlandy.

- **Raýatlyk we Syýasy Hukuklar hakynda Halkara Paktynyň** 27-nji maddasy.
- **Çaga Hukuklary hakyndaky Konwensiýanyň** 30-njy maddasy.

Ýokarda agzalan maddalar azlyklara öz ene dilini özleri bilen topar bolup ýaşayan beýleki adamlar bilen bilelikde ulanmaga kepil geçýär. Aşakdaky

maddalar bolsa, öz tarapyndan milli azlyklara ene dilini öwrenmäge ýa-da ene ýädilinde bilim almaga kepill geçýär:

- **Bilim ulgamynda kemsitmelere garşy göreş hakyndaky ÝUNESKO-nyň Konwensiýasynyň 5-nji maddasy.**
- **ÝHHK-niň adam ýaşayşynyň ölçegleri boýunça Konferensiýasynyň Kopengagen Maslahatynyň Resminamasynyň 34-nji bölegi (paragrafy);**
- **Milli ýa-da Etniki, Dini we Dil taýdan Azlyklara degişli Adamlaryň Hukuklary hakyndaky BMG-niň Jarnamasynyň 4-nji maddasy.**
- **Milli Azlyklary Goramak hakynda Çarçuwaly Konwensiýanyň 14-nji maddasy.**

Bu resminamalaryň hemmesi dürli derejede azlyklaryň öz toparlaýyn özboluşlygyny ene diliniň üsti bilen saklap durmagyny jar edýärler. Bu hukuk ilkinji nobatda bilim arkaly amala aşyrylýar. Şol resminamalaryň nygtaýşy ýaly, azlyklaryň öz toparlaýyn özboluşlyklaryny saklamak hukugy olaryň raýat jemgyýetiniň durmuşyna utgaşykly goşulmak we oňa has giňden gatnaşmak jogapkärçiligi bilen deňeşerlikde bolmaly. Şeýle utgaşykly goşulmak bu jemgyýet hakynda-da, döwlet dili (dilleri) hakynda-da ýeterlik bilimleri özleşdirmegi talap edýär. Oňşuklylygy we dürli garaýyşlaryň bolmagyny höweslendirip durmak hem bu işiň möhüm bölegi bolup durýar.

Azlyklaryň dilinde bilim bermek ýa-da olaryň dillerini öwrenmek barada mesele gozgaýan adam hukuklary hakyndaky halkara resminamalarynda meseläniň beýany düşnüksizräk we umumyrak bolmagynda galýar. Olarda ene dilini öwrenmegiň elýeterlilik derejesi agzalmaýar, azlyklar üçin ene dilini öwrenmegiň haýsy derejelerini we haýsy serişdeleriň hasabyna elýeterli edilmelidigi hakynda anyk aýdylmaýar. Ýewropa Geňeşi tarapyndan kabul edilen “**Milli azlyklary goramak hakyndaky**” **Çarçuwaly Konwensiýanyň 14-nji maddasynda** bellenişi ýaly, azlyklaryň dilini öwrenmek ýa-da ol dilde bilim almak üçin “degişli mümkinçilikler” diýilýän ýaly düşünjelere beýleki sebäpler bilen bilelikde garalmalydyr. Şeýle sebäplere, şol Konwensiýanyň 5-nji maddasynda bellenişi ýaly, azlyklaryň dilini, medeniýetini saklamaga, goldap durmaga we ösdürmäge ýardam edýän amatly şertleri döretmek zerurlygy, ýa-da **ÝHHK-niň adamyň durmuş ölçegleri boýunça Konferensiýasynyň Kopengagen maslahatynyň Resminamasynyň 33-nji bölümçesinde** bellenişi ýaly, milli azlyklaryň etniki, medeni, dil we dini özboluşlygyny goramak üçin zerur

çäreleriň görülmegini talap etmek ýalylar degişlidir. Bilim almaga döwletiň üpjün edip biljek derejesine garamazdan, onuň elýeterlilikini islän görnüşinde bellenip bilinmez. Döwletler milli azlyklaryň mätäçliklerine olaryň toparynda munuň zýygiderli ýüze çykyşyna baglylykda garamalydyrlar.

Öz tarapyndan milli azlyklar bildirýän talaplarynyň laýyklykly boljakdygyna kepillendirmelidirler. Olar şunuň ýaly hakyky görkezijileri, ýagny: olaryň öz sanyny, her sebitde (ýa-da sebitlerde) ilat hökmünde (demografik) ýerleşişini, şeýle-de bu edaralaryň uzak wagtlap saklanyp durulmagyna mümkinçiligiň bardygyny – göz önünde tutmalydyrlar.

Halkara resminamalaryň düýp mazmuny

Birnäçe ýylyň dowamynda azlyklaryň hukuklaryny beýan etmek usuly halkara düzgünleşdiriji namalarynda üýtgemelere sezewar boldy. “...azlyklara degişli bolan adamlaryň ...hukukdan peýdalanyp bilmeklerinden ýüz öwrülmeli däldir...” diýlip, **Raýat we syýasy hukuklar hakyndaky halkara paktynda** (1966-njy ý) ýazylan gaýdym derejesindäki (passiw) jümleler ulanylan düzgünleriň ýerine peýdaly, işe hakyky täsirini ýetirýän çemeleşme orun aldy. Muňa degişli mysaly **ÝHHK-niň Adamyň durmuş ölçegleri hakyndaky Konferensiýasynyň Kopengagen maslahatynyň Resminamasyndan** tapyp bolýar: “...döwletler milli azlyklaryň etniki, medeni, dil we dini özboluşlyklaryny gorap saklarlar...” Bu progressiw görnüşdäki çemeleşme resminamalaryň çäkli we ýönekeý düşündirilmeginiň olaryň düýp mazmunyna laýyk gelmeýändigini görkezýär.

Galyberse-de elýeterlilik derejesi **BMG-niň Esaslyk Düzgünnamasyndaky** 1-nji maddasynda we **Adam hukuklarynyň Ählumy Jarnamasynyň** 2-nji maddasynda kesgitlenen hem-de halkara resminamalarynyň köpüsünde gaýtalan deňhukuklylygyň we kemsitmelere ýol bermezligiň esasy ýörelgelerine laýyklykda bellenilmelidir.

Çäreler we serişdeler

ÝHHG girýän döwletlere azlyklaryň hukuklary babatdaky meselä çynlakaý çemeleşmek maslahat berilýär, ýagny milli azlyklaryň agzalarynyň doly deňhukuklygyny üpjün etmek üçin döwletleriň aýratyn çäreler görmeklerini goldaýan **Kopengagen Resminamasy**nyň 31-nji bölümçesiniň mazmunyna

laýyklykda maslahat berilýär. Şu jähtden **Kopengagen Resminamasynyň** 33-nji bölümçesi döwletlerden öz çäklerinde milli azlyklaryň etniki, medeni, dil we dini aýratynlyklaryny goramagyny we bu özboluşlylygyň saklanmagyna ýardam edýän şertleri döretmeklerini talap edýär.

Käbir halatlarda ÝHHG girýän döwletler milli azlyklaryň bähbitleri üçin bilim syýasatyny we maksatnamalaryny olaryň amala aşyryp bilmek ukybyna kanuny esasyda päsgelçilik döredip biljek býujet serişdeleriniň çäkliligi ýaly kynçylyga duçar bolýarlar. Käbir hukuklaryň bada-bat berjaý edilmegine garamazdan, döwletler azlyklaryň öz dilinde bilim almak ýa-da ony öwrenmek hukugynyň doly amala aşyrylmagyny gazanmaga kem-kemden ýetilmegine ymtylmalydyrlar, özem munda elýeterli bolan serişdeleri dolulygyna ulanmalydyrlar, şol sanda **Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakyndaky halkara paktyň** 2-nji maddasynyň mazmunyndan ugur alyp, halkara kömeginden we hyzmatdaşlygyndan hem peýdalanmalydyr.

Merkezleşmeden aýyrmak we gatnaşmak

Milli azlyklary goramak hakyndaky Çarçuwaly Konwensiýanyň 15-nji maddasy, **ÝHHK-niň adamyň durmuş ölçegleri boýunça Konferensiýanyň Kopengagen maslahatynyň Resminamasynyň** 30-njy bölümçesi we **BMG-niň milli ýa-da etniki, dini we dili boýunça azlyklara degişli adamlaryň hukugyny goramak hakyndaky Jarnamasynyň** 3-nji maddasy milli azlyklaryň karar kabul etmek işine gatnaşmaklarynyň, hususanda garalýan meseleler azlyklara gönümel täsir edýän halatlarynda gatnaşmaklarynyň zerurdygyny nygtaýarlar.

Karar kabul edilmegine netijeli gatnaşmak, hususanda olar azlyklara täsir edýän halatynda gatnaşmak, demokratik prosesiň möhüm düzüm bölegidir.

Okuw prosesine (şol sanda azlyklara degişli okuw maksatnamalary işläp taýýarlamaga) ene-atalaryň ýerli we sebit derejelerinde işjeň çekilmegi, şeýle-de bu işe milli azlyklara wekilçilik edýän edaralaryň netijeli gatnaşmaklary döwletler tarapyndan goldanylmalydyr. Özem **Kopengagen Resminamasynyň** 35-nji bölümçesiniň mazmunyndan ugur alyp, şeýle edilmelidir. Ol resminamada milli azlyklaryň wekilleriniň döwlet işlerine işjeň gatnaşmaklarynyň möhümligi, şol sanda azlyklary goramak meselesi we olaryň özboluşlygyny goldamak meselesi boýunça möhümligi nygtaýar.

Jemgyetçilik we hususy guramalar

Raýatlyk we syýasy hukuklar hakyndaky Halkara paktyň 27-nji maddasynda azlyklaryň öz dilini öz toparyndaky beýleki adamlar bilen bilelikde ulanmak hukugy barada gürrüň edilýär. **Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakyndaky Halkara paktyň** 13-nji maddasy ene-atalaryň öz çagalary üçin häkimiýetler tarapyndan döredilen mekdeplere däl-de beýlekileri saýlap almak hukuklaryny kepillendirýär. Ol şeýle-de şahsy adamlaryň we guramalaryň döwlet tarapyndan bellenilen bilim üňüleriniň iň çäkli talaplaryna laýyk bolup durýança alternatiw bilim edaralaryny döretmäge we olary dolandyrmaga hukugyny kepillendirýär. **Milli azlyklary goramak hakyndaky Çarçuwaly Konwensiýanyň** 13-nji maddasynda azlyklaryň öz hususy bilim edaralaryny döretmäge we olary dolandyrmaga hukugy, özem döwletiň bu edaralary maliýeleşdirmäge borçly däldigi barada aýdylýar. **Kopengagen Resminamasynyň** 32-nji bölümçesi döwletiň üstüne bu edaralary maliýeleşdirmek boýunça borçnamalary ýüklemeyär, ýöne bu edaralaryň “...milli kanunçylyga laýyklykda döwlet goldawyny almaga ymtylyp bilerler” diýlip bellenilýär.

Milli azlyklaryň öz edaralaryny döretmäge we olary dolandyrmaga, şol sanda bilim ulgamynda-da şeýle etmäge hukugy Halkara hukugynda gowy esaslandyrylypdyr we şunlugyna-da ykrar edilmelidir. Döwletiň bu prosese dolandyryjylyk nukdaý nazardan hem, öz hususy kanunçylygyna laýyklykda-da gözegçilik etmäge hukugynyň bardygyna garamazdan, ol bu hukuga eýe bolunmagyna milli azlyklara öz hususy bilim edaralaryny döretmegi iş ýüzünde mümkinçilik bermejek dolandyryş talaplary bildirip, päsgelçilik döretmeli däldir.

Bu hususy edaralary döwlet resmi taýdan maliýeleşdirmäge borçly bolmasa-da, bu edaralara serişdeleri ýurtdaky we halkara çeşmelerden gözlemeklerine päsgelçilik döredilmeli däldir.

Azlyklara başlangyç we orta bilim bermek

Azlyklaryň dilinde bilim bermäge degişli halkara resminamalarynda azlyklaryň öz ene dili arkaly diňe milli özboluşlygyny saklamaga hukugy bilen çäklenmän, eýsem döwlet dilini öwrenmek arkaly milli jemgyýetiň durmuşyna has giňden gatnaşmaga-da hem-de utgaşmaga-da hukugy bardyr.

Ýokarky aýdylanlardan ugur alyp, milli azlyklaryň köpdilliligi gazanmaklary ÝHHG girýän döwletler tarapyndan milli azlyklary goramak, şeýle-de olary utgaşdyrmak hakyndaky halkara resminamalaryň maksatlaryna laýyk gelýän in netijeli ýol hökmünde garalmalydyr. Başlangyç we orta bilim babatda maslahatlar azlygyň dilinde bilim bermek ýa-da ony öwretmek syýasatyny ösdürmek we degişli maksatnamalary amala aşyrmak üçin ugur görkeziji bolmaga niýetlenendir.

Şeýle çemeleşme bilim ulgamynda geçirilen barlaglaryň esasynda teklipl edilýär we ol degişli halkara düzgünleriniň amaly (iş ýüzündäki) taýdan düşündirilişidir.

Bu çemeleşmäniň netijeliligi käbir ýagdaýlara bagly bolýar. Olaryň ilkinjisi azlygyň has gowşak ene diliniň okuw serişdesi hökmünde ulanylmagy arkaly ony güýçlendirýär. Beýleki ýagdaý (sebäp) iki dili bilýän mugallymlaryň bu işe çekilmeginiň derejesidir.

Mundan başga-da okuwyň 12 ýylynyň dowamynda azlygyň diliniňem, döwlet diliniňem okuw dersi hökmünde okadylýan ýagdaýyny, galyberse-de, iki diliň çagalara bilim bermeginiň dürli tapgyrlarynda-da okatmagyň serişdesi hökmünde in gowy görnüşde ulanylýan ýagdaýyny hem nazara almak gerek.

Bu çemeleşme azlygyň gowşak ulanylýan dilini ösdürmäge zerur bolan çäkleriň döredilmegine ymtylmany aňladýar. Ol beýleki çemeleşmelerden düýpgöter tapawutlanýar. Beýlekiler azlygyň dilinde okadylmagy ýa-da azlygyň dilinde in çäkli bilim berilmegini amala aşyrmagy has irki döwürden diňe döwlet dilinde okatmaga geçmegi ýeňilleşdirmegi maksat edinýärler.

Okuwlaryň diňe döwlet dilinde okadylyp, azlyklaryň wekilleriniň çagalarynyň köplügiň çagalary okaýan klaslara utgaşdyrylmagy halkara ülnülerine laýyk gelmeýär. Bu kada azlygyň wekilleriniň diňe ene dilinde okuw geçýän mekdeplere-de degişlidir.

Azlyklar üçin hünärmentlik mekdeplerinde bilim bermek

Kopengagen Resminamasynyň 34-nji bölümçesinde beýan edilen milli azlyklaryň ene dilini öwrenmek ýa-da ene dilinde okamak hukugy aýry-aýry dersler boýunça olaryň ene dilinde hünärmentlik bilim almaga hukugynyň bardygyny aňlatmaly. Deňhukuklylyk we kemsitmezlik ýörelgesinden ugur alyp,

ÝHHG girýän döwletler şeýle bilim almaga isleg bildirýänleriň sany bilen delillendirilen ýerlerde we şeýle ymtylmanyň aýdyň bolan halatynda onuň elýeterli bolmagyny üpjün etmelidirler.

Beýleki bir tarapdan döwletiň öz ykdysady we bilim syýasatyny meýilleşdirmäge hem-de oňa gözegçilik etmäge ukyby çäklendirilmeli däldir. Azlyklaryň hünärmentlik mekdeplerini tamamlan wekilleri üçin hünäri boýunça döwlet dilinde işläp bilmek mümkinçilikleri artykmaçlykdyr. Bu bolsa olara azlygyň jemlenen ýerinde-de, döwletiň ähli ýerinde-de işlemäge mümkinçilik berer. Harytlaryň, hyzmatlaryň we zähmetiň erkin hereketde bolmagyny göz önünde tutýan bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe şeýle çäklendirmeleriň bolmagy döwletiň işe ýerleşdirmek we umumy ykdysady ösüş babatda ýardam berip bilmegini kynlaşdyrar. Netijede milli azlyklar üçin hünärmentlik bilimiň ene dilinde berilmegi talyplar üçin döwlet dilinde-de degişli bilim berilmegini ýa-da onuň (olaryň) öwrenilmegini kepillendirilmelidir.

Azlyklaryň ýokary bilim almagy

Öňküde aýdylyşy ýaly, ene dilini öwrenmek ýa-da ene dilinde bilim almak hukugy **Kopengagen Resminamasynyň** 34-nji bölümçesinde ýazylyşyna laýyklykda milli azlyklaryň öz ene dilinde ýokary bilim almagyny aňladyp biler. Bu halatda deň derejede elýeterliligiň bolmagy, kemsitmelere ýol berilmezligi hem nazara alynmalydyr. Edil şonuň ýaly-da azlyk toparyň mätäçlikleri we isleg bildirýänleriň ýeterlik sanynyň bolmagam nazara alynmalydyr. Döwlet tarapyndan maliýeleşdirme bolmadyk halatynda azlygyň öz hususy ýokary bilim edarasyny döretmäge erkin hukugy çäklendirilmeli däldir.

Kopengagen Resminamasynyň 33-nji bölümçesi azlyklaryň özboluşlygyny diňe bir goramakda däl, eýsem ony goldamakda-da döwlete möhüm ornuň degişlidigini nygtaýar. Şuňa esaslanyp, azlyklaryň isleg bildiren ýerlerinde we ýeterlik sanynyň bolmagynda olaryň ene dilinde ýokary bilim almaklaryny elýeterli etmek mümkinçiligi döwlet tarapyndan goralmanydyr. Bu ene dilinde ýokary bilim bermegiň diňe mugallymlary taýýarlamak bilen çäklenmeli däldigini aňladýar.

Ýokardakylar anyklanandan soňra döwletleriň býujet taýdan çäkli mümkinçilikleriniň, hususan-da bazar ykdysadyýetine geçilýän döwründe,

bardygyny göz önünde tutmalydyr. Azlygyň dilinde ýokary bilim almaklygyň üpjün edilmegi ugurdaş edaralaryň döredilmegi bilen manydaş zat däldir. Mundan beterem ugurdaş bilim edaralarynyň berkidilmegi azlygyň köplükden üzňeleşmegine ýardam edip biler. **Adam hukuklarynyň ähliumumy jarnamasynyň** 26-njy maddasy bilimiň maksadynyň milletleriň, adamlaryň dürli jynsy we dini ynanjy boýunça toparlarynyň arasynda düşünişmeklige, oňşuklylyga we dostluga ýardam etmelidigi nygtalýar. Şu jähtdenem hem-de utgaşmak zerurlygyna düşünilip, azlyklaryň we köplükleriň intellektual, medeni ösüşi amala aşyrylmalydyr.

Okuw maksatnamalaryny işläp taýýarlamak

Ikinji jahan urşundan soň sany has köpelen halkara resminamalary bilim maksatlaryna has-da köp üns berýär. Bu resminamalara laýyklykda bilim diňe bir akademiki ýa-da tehniki taýýarlygy üpjün etmek üçin zerur bolman, eýsem oňşuklylyk, dürli garaýyşlaryň bolmagy, jynsparažlyga garşylyk ýaly gymmatlyklaryň ornaşdyrylmagyna, şeýle-de halkara we milli toparara sazlaşyga ymtylma üçin zerurdyr. Şeýle talaplar düzümünde milli azlyklar bolan döwletleriň üstüne aýratyn jogapkärçiligi ýükleýär. Bu döwletlerde jynsara/toparara ylalaşyk we bilelikde ýaşaşmak meselesi içerki durnuklylygy üpjün etmek üçin aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Şeýle şertde bilelikde ýaşaşmak we ylalaşyk sebitde-de parahatlygy we howpsuzlygy saklamagyň möhüm esasy bolup durýar.

BMG-niň milli ýa-da etniki, dini we dil taýdan azlyklara degişli adamlaryň hukuklary hakyndaky Jarnamasynyň 4-nji maddasy döwletlere şeýle maslahat berýär: “öz çäkleriňizde ýaşaýan azlyklaryň taryhyny, döp-dessuryny, dilini we medeniýetini bilmegi (öwrenmegi) höweslendirmeli”. **Milli azlyklary goramak hakyndaky Çarçuwaly Konwensiýanyň** 12-nji maddasy döwletlere şeýle maslahat berýär: “özüňizdäki milli azlyklaryň medeniýetini, taryhyny, dilini we dinini bilmegi (öwrenmegi) höweslendirin”.

ÝHHK-niň adamyň durmuş ölçegleri hakyndaky Konferensiýanyň Kopengagen maslahatynyň Resminamasynyň 34-nji bölümçesinde döwlet mekdep maksatnamalarynda “milli azlyklaryň taryhyna we medeniýetine üns berilmeginiň” zerurdygy barada aýdylýar.

Bu talaplar döwletleriň üstüne öz çäklerinde ýaşaýan dürli milli azlyklaryň taryhynyň we döp-dessurlarynyň mekdep maksatnamasynyň çäginde

okadylmagyna mümkinçilik bermek borjuny ýükleýär. Döwlet häkimiýet edaralary bu wezipäni birtaraplaýyn tertipde, degişli azlyklaryň bu işe gatnaşmagy barada degerli alada etmänem berjaý edip bilerler.

Milli azlyklary goramak hakyndaky Çarçuwaly Konwensiýanyň 15-nji maddasy, ÝHHK-niň adamyň durmuş ölçegleri hakyndaky Konferensiýanyň Kopengagen maslahatynyň Resminamasynyň 30-njy bölümçesi we BMG-niň milli ýa-da etniki, dini we dil taýdan azlyklara degişli adamlaryň hukuklary hakyndaky Jarnamasynyň 3-nji maddasy özlerine göni täsirini ýetirýän kararlaryň kabul edilmegine milli azlyklaryň gatnaşmagynyň zerurdygyny nygtaýarlar.

Azlygyň dilinde bilim maksatnamalaryny işläp taýýarlaýan merkezleriň peýda bolmagy bu ikitaraplaýyn işe ýardam eder we onuň hiliniň hem-de hünärmenlik derejesiniň ýokary bolmagyny üpjün eder.

Jemleýji bellikler

Azlyklaryň bilim almak meselesi ÝHHG-niň agzalary bolan käbir ýurtlarda ynjuk meseledir. Şol bir wagtyň özünde bilim bermek işiniň gurama gatnaşýan ýurtlaryň çäklerinde dürli toparlaryň biri-birine hormat goýmagyna we düşünişmegine netijeli ýardam etmegi hem-de berkitmegi mümkindir.

Bu meseläniň durky bilen häzirki döwürde ynjygrak bolmagy sebäpli, şeýle-de adam hukuklary boýunça dürli halkara resminamalarynda kadalaryň biraz anyk dældigi we umumy häsiýete eýedigini sebäpli bu ugurda maslahatlardyr teklipler tapgyrynyň işlenip taýýarlanmagy azlyklaryň bilim almak hukuklary boýunça meselelere gowy düşünilmegine we çemeleşilmegine goşant goşup biler. Gaaga düzgünnamalary gutarnykly görnüşdäki zat däl. Olar umumy esas hökmünde ulanylmaga hödürlenilýär hem-de azlyklaryň bilim meseleleri boýunça syýasat işlenip taýýarlanylanda döwletlere degerli kömek edip bilerler.